

Andorka Rudolf

A magyarországi társadalmi átalakulás a nemzetközi integráció szempontjából

Nem hiszem, hogy eltűzött lenne az a kijelentés, hogy a magyarság ezer év óta, amióta a Kárpát-medencébe költözött és felvette a nyugati kereszténységet, megpróbált integrálódni Európába vagy pontosabban a tőlünk nyugatra elhelyezkedő Európába. Ezt fejtette ki *Bibó Istvánnak* a „zsákutcás magyar történelemről” szóló gondolatai alapján a történelemtudomány eszközeivel *Szűcs Jenő* (1991) és a „kompország” képével a költészet eszközeivel *Ady Endre* és hozzájuk hasonlóan sokan mások. Voltak ennek az integrálódási próbálkozásnak sikeresebb korszakai, mint a késő középkor és a 19. század utolsó harmada, és voltak katasztrofális kudarcai, visszaesései, mint a török hódoltság közel két évszázada. Kudarcként, sőt, katasztrófasorozatként értékelhetjük az egész „rövid 20. századot” is az első világháborútól az 1990. évi rendszerváltásig. Nem kívánok itt belemenni a kudarcok okaiba, nyilván szerepet játszottak a mindenkori magyar politikai elit tévedései és hibái, a kedvezőtlen világpolitikai helyzet és — talán mindennél inkább — a magyar társadalom egészének elmaradottsága, azoknak a társadalmi osztályoknak, rétegeknek hiánya vagy gyengesége, amelyek az integrációt támogathatták és előrevihették volna. A rendszerváltás 1990-ben több tekintetben olyan feltételek között következett be, amelyek az integráció szempontjából a korábbiaknál kedvezőbbeknek mondhatóak: a magyar történelemben régóta kivételes módon nincs olyan nagyhatalom, amely az ország belügyeibe erőszakosan beavatkozni kívánna és a magyar társadalomban viszonylag széles művelt, magas iskolai végzettségű és viszonylag modern gondolkodású rétegek találhatók, amelyeknek az integráció egyértelműen érdekükben áll, és amelyek képesek lehetnének az integráció érdekében hathatósan tevékenykedni. Jogos tehát felvetni a kérdést, hogy hat és fél évvel a rendszerváltás után a magyar társadalom mennyire áll közel és mennyire közeledett olyan állapotokhoz, jellemzőkhöz, amelyek az integrációhoz — azt is mondhatjuk: a sikeres integrációhoz — szükségeseznek látszanak.

Tanulmányomban az 1990 óta eltelt évek szociológiai adatfelvételeire, elsősorban a TÁRKI és a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszéke által végzett úgynevezett Magyar Háztartás Panel adatfelvétel sorozatra fogok tá-

maszkodni. Ebben az adatfelvétel-sorozatban 1992 óta évente, mindig tavasz végén, felkeresik és megkérdezik ugyanazt a 2000 háztartást és a bennük élő felnőtteket, pontosabban 16 éven felülieket (Sík, Tóth, 1996).

Korábbi hasonló tanulmányaimban, amelyekben az említett adatfelvétel fő tanulságait próbáltam megfogalmazni, a modernizáció-elmélet fogalmait használtam fel (Andorka, 1995, 1996). Más szóval azt a kérdést vizsgáltam, hogy a modernizáció-elméletben leírt sajátosságok, amelyek a sikeresen modernizálódott társadalmakat elméletileg jellemzik, megtalálhatóak-e a magyar társadalomban, illetve 1990 óta közeledtünk-e feléjük. Ebben a tanulmányban a kérdést némileg empirikusabban, „valósághoz ragadtabban” teszem fel: milyen jellemzők tekintetében hasonlítunk és különbözünk a nyugati társadalmaktól és közeledtünk-e feléjük az utolsó években, eltekintve most attól, hogy az Európai Unióhoz tartozó társadalmak sajátosságai mennyiben modernek és főképpen mennyiben látszanak kívánatos céloknak. Ez utóbbi kérdések megvitatása egy külön konferenciát igényelne és érdemelne.

Korábbi e tárgyú írásaimhoz képest a jelen tanulmány azért is több és más, mert fel tudtam benne használni az említett háztartás-panel felvétel 1995. évi hullámának eredményeit is, tehát arról is tudok írni, hogy mi történt a magyar társadalomban az 1994. évi parlamenti választások után.

Jövedelem, életszínvonal, szegénység

Az idelátogató turista számára is nyilvánvaló, de hazai és külföldi tudományos vizsgálatok is egyértelműen bizonyították, hogy Magyarországon az *átlagos jövedelem szintje* és a tágabb értelemben vett életszínvonal sokkal alacsonyabb, mint a tőlünk nyugatra fekvő európai országokban. A különbség nagyságára vonatkozó tudományos becslések azonban nagyon eltérőek. A magam részéről a legelfogadhatóbbnak *Ehrlich Éva* számításait tartom, amelyek szerint „történet”, tehát nagyjából az 1867 és 1944 közötti korszakban fennállott elmaradásunk úgy jellemezhető, hogy Ausztria szintjének nagyjából a kétharmadánál álltunk, míg a rendszerváltozás idejére Ausztria szintjének felére estünk vissza (*Ehrlich, Révész, 1994*). Mivel 1989 után a GDP körülbelül 20 százalékkal esett vissza 1993-ra, a minket a Nyugattól elválasztó olló tovább nőtt. 1994-től kezdve a GDP lassú növekedésnek indult. Az egy főre jutó jövedelem azonban, amely a rendszerváltás után a GDP-nél kevésbé esett vissza (mert a beruházás sokkal nagyobb mértékben csökkent, mint a fogyasztás), 1994. évi átmeneti emelkedése után folytatta a visszaeső tendenciát, éspedig 1995-ben élesebben esett vissza, mint korábban bármikor, ma az 1989. évi szintnél körülbelül 15 százalékkal alacsonyabb. 1996-ban a visszaesés várhatóan folytatódik. Az *egy főre jutó jövedelem és az életszínvonal dimenziójában* tehát egyértelműen nem csak nem közeledtünk, hanem *erősen távolodtunk az Európai Unióra jellemző viszonyoktól*. Hozzá kell azonban tennem, hogy — talán ellentétben a közvéleménnyel — nem ezt tartom a legnehezebben leküzdhető problémának. Nem lehet ugyanis kizárni azt a „szcenárió”, hogy a visszaesés után a magyar gazdaság a nyugat-európai átlagnál gyorsabb növekedési periódusba lép a magyar társadalom rendelkezésre álló, de jelenleg kihasználatlan kapacitások,

elsősorban a jól képzett és intenzív munkára kész munkaerő alapján. Ebben az esetben belátható időn belül visszatérhetnének a „történeti” elmaradottsági szintre, vagyis durván az ausztriai jövedelem és életszínvonal kétharmadára.

Az átlagjövedelem erős csökkenésével párhuzamosan a jövedelem-egyenlőtlenségek erősen megnöttek. Az egy főre jutó jövedelem alapján meghatározott legalsó decilis, vagyis a legalacsonyabb jövedelmű egytized rész részesedése az összes jövedelemből az 1987. évi 4,5 százalékról 1995-re 3,6 százalékra csökkent, a legfelső decilis részesedése viszont ugyanezen időszak alatt 20,9 százalékról 26,1 százalékra nőtt (1. táblázat). A jövedelmek differenciálódása részben szükségszerű volt, ténylegesen a nyugat-európaiakhoz közelítette a magyar egyenlőtlenségi viszonyokat. Azt mondhatjuk, hogy az 1980-as években a magyarországi jövedelem-egyenlőtlenségek az akkori skandináviai jövedelem-egyenlőtlenségekhez voltak hasonlóak, 1993-ra pedig nagyjából a nyugat-németországi szintre emelkedtek. Az egyenlőtlenségek növekedése azonban folytatódik, jelenleg nagyobbak, mint a nyugat-európai országok jó részében.

1. táblázat

Decilis eloszlások: az egy főre jutó jövedelem szerinti háztartás decilisek részesedése az összes személyes jövedelemből, 1992—1995

Decilis	1991/1992	1992/1993	1993/1994	1994/1995
Legalsó	3,6	3,8	3,3	3,6
2	5,7	5,7	5,3	5,3
3	6,6	6,7	6,5	6,2
4	7,4	7,4	7,3	7,0
5	8,1	8,1	8,0	7,8
6	8,8	8,9	8,9	8,6
7	9,9	10,0	10,0	9,7
8	11,4	11,4	11,6	11,3
9	14,2	14,1	14,4	14,4
Legfelső	24,3	23,9	24,7	26,1
Legfelső/legalsó	6,7	6,3	7,4	7,3

Itt engedjenek meg egy rövid módszertani jellegű kitérést, amelynek azonban fontos mondanivalója van az egész magyarországi jövedelmi helyzet, sőt a szociálpolitika szempontjából is. A Világbank 1996. évi világ-fejlődés jelentése (World Bank, 1996), amely a tervgazdaságokból piacgazdaságokba átalakuló országokat helyezi az elemzés középpontjába, azt az állítást tartalmazza, hogy Magyarországon a jövedelem-egyenlőtlenség kisebb, mint a nyugat-európai országban és mint a pél-

deként felhozott többi „átalakulásban lévő” országban. Ezt a magyar sajtó azonnal felkapta. Ezzel szemben *Tóth István György* az OECD országok adatfelvételei és a legújabb háztartási panel adatok alapján kiszámított Gini-koefficiensekből azt a következtetést vonta le, hogy Magyarországon az egyenlőtlenség 1995-re már nagyobbá vált, mint a legtöbb nyugati fejlett országban. Mi az eltérő következtetések oka? A Világbank a KSH 1993. évi háztartási költségvetés felvételét használta fel. A háztartási költségvetés felvételek eredményei köztudottan kisebbnek mutatják a ténylegesnél az egyenlőtlenséget, mert a legszegényebb és a leggazdagabb családok az átlagosnál nagyobb arányban zárkóznak el attól, hogy háztartási könyveket vezessenek. A háztartási panel adatok viszont interjú során felvett végzett egyszeri megkérdezésen alapulnak, ilyen esetben a válaszmegtagadás kisebb szokott lenni, továbbá *Tóth István György* 1995-ös adatokat használt, amikor az egyenlőtlenség 1993-hoz képest is nőtt. Azt hiszem leszögezhetjük ennek alapján, hogy *ma Magyarországon a jövedelem-egyenlőtlenség nagyobb, mint az Európai Unióhoz tartozó országok többségében* (de kisebb, mint az Egyesült Államokban). Ha a jövedelem-egyenlőtlenség növekedési tendenciája folytatódik, már nem közeledünk, hanem — a korábbival ellentétes irányban — távolodunk az Európai Unió országaitól.

Szegénység

Az átlagos jövedelem csökkenésének és az egyenlőtlenség növekedésének természetes következménye, hogy a szegénység nőtt. Ha a KSH által 1982-től 1994-ig számított létminimumot tekintjük szegénységi küszöbnek, akkor a szegények száma körülbelül egymillióról 3,0—3,5 millióra nőtt. *Ehhez hasonlítható tömegű szegénység az Európai Unió országaiban nem fordul elő.* Ebben a tekintetben igen távol állunk és az utolsó években távolodtunk a nyugat-európai viszonyoktól.

Itt ismét egy módszertani jellegű, de nagy fontosságú kérdésre kell kitérnem. A KSH idén új módszerrel egy új létminimumot számított, amely lényegesen alacsonyabb (reálértékben) a korábbinál. Hozzáteszem, hogy a hajdani újpesti családsegítő utódintézmények munkatársai, akik 1994-ig rendszeresen a KSH-nál magasabb létminimumot számítottak ki, idén még a KSH előtt alacsonyabbra módosították saját létminimumukat. Megengedhető-e a létminimum ilyen leszállítása? Elvben megengedhető.

Minden szegénység-küszöb tartalmaz szubjektív elemeket. Végeredményben azt fejezi ki, hogy a kutató — vagy kutatók közössége, vagy a kormányzat, vagy a lakosság — mit tekint annak a minimális jövedelemszintnek, amely alatt a szegénység kezdődik. Ez érvényes az olyan relatív jellegű szegénységi küszöbökre, mint az átlagos jövedelem fele, és — más értelemben az olyan abszolút jellegű szegénység-küszöbökre, amilyen a létminimum. Továbbá a létminimumnak nemcsak tudományos jelentősége van, hanem a gyakorlati szociálpolitika is felhasználja. Az utóbbi területen a létminimum arra vonatkozóan adhat útmutatást, hogy milyen jövedelemszint alatt szükséges a szociálpolitikai támogatás a szegénység elkerülése végett. Nyilvánvalóan nem használható erre a célra egy olyan létminimum, amely szerint a népesség 35 százaléka a létminimum alatt él. Ebben

az esetben a szociálpolitikai célokra használt létminimumot célszerű alacsonyabb szintre leszállítani. A KSH által számított létminimumot különben az utolsó években nem használták ilyen szociálpolitikai szegénység-küszöbként, helyette inkább a nyugdíj vagy az özvegyi nyugdíj minimuma szerepelt egyes rendeletekben olyan határként, amely alatt bizonyos szociális támogatásokat folyósítani kell. Az új létminimum ennél magasabb, tehát a régihez hasonlóan valószínűleg nem fog a gyakorlati szociálpolitikában szerepet játszani.

A régiről az új létminimumra való áttérésnek tehát elsősorban a tudományos kutatásban, a valóságos helyzet leírásában lesz szerepe. Ezekre a célokra azonban szerintem indokoltabb a létminimum megváltoztatása helyett több szegénység-küszöbvel számolni, mint ahogyan azt a háztartás panel adatok elemzésénél tettük (Andorka, Spéder, 1996). Az mindenesetre teljesen félrevezető, amit a sajtó a létminimum változtatásakor sugallt, hogy most már felismertük, nincs is olyan sok szegény, vagy hogy ha az átlagos jövedelem alacsonyabb, akkor a létminimumot le kell szállítani. A létminimum ugyanis abszolút fogalom, tehát egy meghatározott módszerrel számított létminimum minden helyzetben érvényes. A módszerek természetesen tökéletesíthetők, csiszolhatók, de a tudomány területén nem lehet azt állítani, hogy a megváltozott helyzetben most már egy új, alacsonyabb létminimum érvényes. Tehát indokoltnak látom az új mellett a régi létminimum továbbszámítását, nyilván valamilyen jól megkülönböztethető elnevezéssel határolva el az egyiket a másiktól. Hozzáteszem, hogy az Egyesült Államokban több mint 25 éve számítják azonos módszerrel a hivatalos létminimumot.

Bármilyen szegénységi küszöböt alkalmazunk, akár a létminimum típusú abszolút határokat, akár a relatív küszöböket (például az átlag felét), a szegénység vitathatatlanul nőtt. Ennek a nagyon negatív folyamatnak megfordulását elsősorban a gazdasági növekedés újraindulásától, pontosabban az egy főre jutó átlagos reáljövedelem csökkenési tendenciájának megfordulásától várhatjuk. Hozzá kell azonban tenni, hogy ha a jövedelmi egyenlőtlenség tovább nő, akkor az alacsonyabb jövedelműek — 10 vagy 20 vagy 30, sőt 40 százalék — kimaradhatnak ebből az életszínvonal-emelkedésből, és ebben az esetben létrejöhet a kétharmad/egyharmad társadalom (ahol egyharmadrész leszakadt szegény), vagy „latinamerikanizálódhatunk”, utalva arra, hogy ma Latin-Amerikában, azon belül is Braziliában mondják a legnagyobbobbnak a jövedelem-egyenlőtlenséget. Egy ilyen társadalom aligha illene bele az Európai Unió társadalmába.

A háztartás panel adatok és a KSH 1993. évi háztartási költségvetés adatai alapján végzett Világbank-elemzés (World Bank, 1995), továbbá az UNICEF firenzei kutatóintézetének elemzései (Cornia, 1995) alapján meg tudjuk állapítani, melyek a magyar társadalomnak a szegénység által leginkább veszélyeztetett rétegei, csoportjai (2. táblázat). A következőket emelném ki: 1. a szakképzetlen munkások és mezőgazdasági foglalkozásúak, 2. a munkanélküliek háztartásai, 3. a községek lakossága, különösképpen az ország északkeleti részén, 4. a gyermekes családok, főképpen a családalapítás után és ha több gyermekre vállalkoznak, 5. az alacsony nyugdíjú idős népesség (de nem az összes nyugdíjas), különösképpen az egyszemélyes háztartásban élő özvegyi nyugdíjasok, végül, de elsősorban 6. a cigány etnikumhoz tartozó népesség.

A szegények aránya korcsoportonként, társadalmi rétegenként és etnikum szerint különböző szegénységi küszöbök esetén, 1994

Korcsoport, társadalmi réteg, etnikum	A létminimum alatt	A legalsó jövedelmi kvintilisben	Az átlag 50 százaléka alatt	A nyugdíj- minimum alatt
	s z á z a l é k			
Korcsoport				
0–2	54,5	38,1	22,8	15,0
3–6	41,8	29,2	11,7	6,8
7–14	42,3	31,4	16,4	9,5
15–19	41,5	29,9	15,9	10,5
20–29	34,5	18,8	9,5	4,7
30–39	36,4	24,7	13,4	8,1
40–49	31,3	18,4	9,3	4,4
50–59	28,3	13,8	11,3	7,5
60–69	16,1	7,6	7,4	3,7
70+	16,7	10,2	9,1	4,9
Társadalmi réteg				
Felső- és középzvezető	7,4	5,7	2,8	1,9
Értelmiségi	10,6	2,1	1,0	1,0
Alsóvezető és művezető	5,8	2,2	0,0	0,0
Irodai	19,6	8,1	4,2	3,2
Önálló iparos, kereskedő	32,6	22,3	13,8	7,2
Szakmunkás	24,8	11,6	4,0	1,0
Szakképzetlen munkás	34,6	19,4	7,1	2,3
Paraszt, mezőgazdasági	39,5	26,0	11,7	3,6
Munkanélküli	55,5	37,6	26,6	17,9
Gyermekgondozási díj	51,7	35,5	17,2	11,1
Öregségi nyugdíjas	15,9	8,5	6,7	3,7
Rokkantan nyugdíjas	48,7	24,8	13,8	6,5
Özvegyi nyugdíjas	33,7	14,0	19,2	8,1
Háztartásbeli	56,4	44,6	31,8	22,8
Egyéb eltartott	53,7	37,5	28,2	16,9
Etnikum				
Nem-roma	28,4	16,3	8,5	4,2
Roma	86,7	73,0	56,1	43,3
Összes népesség	31,8	20,0	11,6	6,7

Az a tény, hogy az alacsonyabb szakképzettségű aktív népességben több a szegény, mint a magasabb szakképzettségűek között, természetes jelenség. A probléma enyhítésének útja nyilvánvalóan az iskolai végzettség és szakképzettség emelése, a felnőttkori tovább- és átképzés.

Az is érthető, hogy a munkanélküliek és azok háztartásai általában (de nem szükségszerűen mind) nehéz anyagi helyzetbe kerülnek. Itt összeurópai problémával állunk szemben. Az Európai Unió országainak többségében egyre súlyosabb problémának tartják a *magas és tartós munkanélküliséget*. Nem látom pillanatnyilag a konszenzus kibontakozását abban a kérdésben, hogyan lehet Európában ezt a problémát kezelni. Nem hiszem, hogy mi magyarok meg tudnánk magunk találni a gyógyszert. Ezért ajánlatos nagyon gondosan odafigyelni, hogy más fejlett országokban milyen eszközökkel és milyen eredménnyel csökkentik a munkanélküliséget.

A *város-község* és a *regionális életszínvonal-különbség* nem új jelenség a fejlett országokban. Az utolsó évtizedekben azonban ezek a különbségek mérséklődni látszanak. Az Európai Unió nagyon tudatos politikát is folytat a területi különbségek csökkentésére. Magyarországon ezek a különbségek legalább az iparosodás kezdete óta igen nagyok voltak, 1970 óta kissé csökkentek, az 1980-as évek közepe óta azonban ismét nőni kezdtek, az ollók szétnyílása a rendszerváltás után felerősödött. A háztartás panel 1994. évi hulláma szerint a népesség alsó kvintilisébe, vagyis legszegényebb egyötöd részébe tartozott Budapest lakosságának 9, az elmaradott régiókban lévő községek lakosságának 34 százaléka. A létminimumot véve szegénységi küszöbnek, a szegények aránya ezekben az elmaradott községekben a felerészt is meghaladja. A KSH legújabb számításai szerint az egy főre jutó GDP Budapesten a Szabolcs megyeinek több mint háromszorosa.

A *gyermekes családok* között a szegénység sokkal gyakoribb, mint a gyermektelenekben, és a többgyermekesekben sokkal nagyobb, mint az egygyermekesekben. Ez nyilvánvalóan veszélyezteti a fiatal generációk felnevelkedését, szocializációját, a mai életben szükséges műveltséghez való hozzájutásukat. Ezáltal veszélyezteti a társadalom jövőjét. A gyermekek növekvő szegénysége számos fejlett országot — hozzáteszem: az Egyesült Államokat sokkal inkább, mint Nyugat-Európát — jellemzi. Ezt a kérdéssel foglalkozó kutatók nagy része súlyos problémának tekinti (*Smeeding, Torrey, Rein, 1987; Rainwater, Smeeding, 1995*). Felhívták a figyelmet a családi pótlékra és a gyermekeknek garantált minimáljövedelemre mint a gyermekszegénység orvoslásának leghatékonyabbnak látszó eszközeire. Hazánkban a gyermekek szegénysége „amerikai méretű”, vagyis az átlagos jövedelem felét véve szegénységi küszöbnek az Egyesült Államokban és Magyarországon hasonlóan magas arányú a gyermekek között a szegények aránya, és lényegesen magasabb, mint a legtöbb nyugat-európai országban. A társadalom jövője érdekében szükséges lenne ezt a tendenciát minden fejlett országban megfordítani, de ez fokozottan érvényes hazánkra.

Az idős korú népességből elsősorban azokat fenyegeti a szegénység, akiknek az átlagosnál jóval kisebb a nyugdíjuk (ezek többnyire idős emberek, akiknek nyugdíja már sok év óta veszíti reálértékét), akik megözyegyültek és egyedül élnek, ezek — demográfiai okok miatt — elsősorban özvegyasszonyok.

Végül külön ki kell emelni a cigány etnikumhoz tartozó népesség nagy és egyre növekvő részének szegénységét. A háztartás panel vizsgálatok első ízben szolgáltatott adatokat a cigányok jövedelmi viszonyairól, mert ezekben az adatfelvételekben — az interjúkészítők megítélése, tehát nem megkérdezés alapján — külön tudtuk választani a cigány etnikumhoz tartozókat. Az 1995. évi adatfelvétel szerint a cigány etnikumhoz tartozóknak 66,5 százaléka, a népesség többi részének 17,8 százaléka tartozott a legalsó jövedelmi kvintilisbe. Minél alacsonyabban húzzuk meg a szegénységi küszöbhatárt, annál nagyobb a cigányok „felülreprezentációja”. Egy ilyen súlyosan hátrányos helyzetű etnikai csoport léte a társadalomban nem kevés gondot fog okozni az európai integrációban is. Azonos következtetésekhez vezetett a legújabb cigányvizsgálat (*Havas, Kemény, 1995*).

A szegénységről alkotott meglehetősen sötét képet némileg enyhíti a háztartás panel felvételesorozatnak az az eredménye, hogy a szegények többsége nem tartósan szegény, pontosabban az egy adott évben a szegénységi küszöb alá esőknek a többsége nem volt mind a négy vizsgált évben a szegénységi küszöb alatt. Ezért adtuk a „Társadalmi páternoszter” címet az 1995. évi panel jelentésnek. A tartós és nem-tartós szegények aránya természetesen nagymértékben függ attól, hogyan határozzuk meg a küszöböt. Minél magasabb a szegénységi küszöb, annál több a tartósan szegény. Az 1994. évi adatfelvétel szerint mind a három évben a létminimum alapján a szegénységi küszöb alá esett a megkérdezettek 10,2 százaléka, a legalsó kvintilis alapján 7,1 százalék, az átlagjövedelem 50 százalékát véve szegénységi küszöbnek 3,1 százalék, de csak 0,6 százaléknak volt mind a három évben kisebb az egy főre jutó jövedelme a mindenkori nyugdíjminimumnál. Az mindenesetre reménykeltő üzenet, hogy a szegények jelentős része képes egy-két éven belül a szegénységi küszöb fölé emelkedni, még akkor is, ha többségük csak kevéssel emelkedik e fölé, és egy részük újra visszasüllyed az alá. Az elég nagyfokú kicserélődés a legalacsonyabb jövedelmű kategóriában persze azt is jelenti, hogy a népességnek meglehetősen nagy része „megfordul” rövidebb-hosszabb ideig a szegénység kategóriájában. Továbbá ne hunyjunk szemet a fölött, hogy létezik tartós és ezért reménytelenül váló szegénység, és pedig elsősorban azokban a fent is említett rétegekben és csoportokban, ahol a szegénység előfordulása amúgy is az átlagosnál magasabb.

Társadalmi szerkezet

Eddig hosszan foglalkoztam a jövedelmekkel és a szegénységgel. Mégsem ezeket a problémákat látom a legsúlyosabbaknak az európai integráció megvalósítása szempontjából. A GDP növekedése ugyanis már 1994-ben megindult és várhatóan előbb-utóbb felgyorsul. Ez szükségképpen csökkenteni fogja a szegénység problémáit. Emellett jól célzott szociálpolitikai eszközökkel meg lehet akadályozni a társadalom jelentős részének tartós elnyomódását. Aggodalmat keltőbbnek látom a magyar társadalom szerkezetének néhány változási tendenciáját, pontosabban bizonyos tendenciák megindulásának jeleit. Ha a szociológiában legelterjedtebben használt neo-weberianus réteg-fogalmakkal írjuk le a magyar társadalmat (értelmiség, irodai foglalkozásúak, szakmunkások, szakképzetlen munkások stb.), akkor

a mai magyar társadalom szerkezete kevésbé különbözik a tőlünk nyugatabbra fekvő társadalmak tíz-húsz évvel ezelőtti szerkezetétől. Más szempontból nézve, másfajta új fogalmak használatával azonban a hasonlóság nem ennyire kézenfekvő.

Mint legegyszerűbb elemzési fogalmakra térjünk vissza a jövedelmi decilisekhez. Az 1990 után jövedelmi decilisek átlagjövedelmei széthúzódtak, ezért az alsóbb decilisek többet vesztek, mint a felső decilisek, de úgy tűnt, hogy a középrétegek legalább relatív értelemben meg tudták őrizni pozíciójukat, nem estek vissza nagyon lényegesen a legfelső decilishez képest. 1994-ről 1995-re azonban megváltozni látszott ez a kép: miközben a legfelső decilis, a legjobb módú egymillió (ami kevesebb mint félmillió aktív keresőt jelent) jövedelmi pozícióját abszolút értelemben lényegesen megjavította, tehát hétköznapian szólva meggazdagodott, a nyolcadik decilistől lefelé a harmadikig, tehát a tág értelemben vett középső rétegek nemcsak abszolút, hanem relatív értelemben is vesztek jövedelmi pozíciójukból. A jövedelmi decilisek természetesen igen durva kategóriák, finomabb részletezéssel, például nem csak a „felső milliót”, hanem ennél szűkebb elit csoportot elkülönítve még világosabban kirajzolódnának ezek a tendenciák. Mégis azt mondhatjuk, hogy megindulni látszik egy olyan tendencia, amelyben *egy viszonylag szűk elit jövedelmi pozíciója messze kiemelkedik az átlagból*, miközben a *középrétegek lecsúsznak*. Az Európai Unió országait viszont az erős középrétegek jellemzik.

Kik tartoznak ebbe az elitbe? Ha a hagyományos — kissé kibővített — réteg kategóriák szerint nézzük a jövedelmeket, akkor elég egyértelműen látszik, hogy a felső és középvezetők húznak el fokozatosan fölfelé az átlagtól (3. táblázat).

Szelényi Iván és szerzőtársai (1996) ezt új elméleti kategóriákkal úgy fogalmazták meg, hogy a rendszerváltás után *menedzser-kapitalizmus* alakul ki. Ebben a döntéshozói hatalom a menedzserek — a magánvállalatok és az állami vállalatok vezetői, a bankárok — kezében van, ők alkotják az elitet vagy uralkodó osztályt. Tehát — Szelényi korábbi hipotéziseivel ellentétben — nem egy széles középpolgárság, nem az értelmiség, nem is egy kapitalista nagypolgárság vált az uralkodó osztállyá. Anélkül hogy az elméleti vitába itt belemennék, csak arra utalok, hogy a háztartás panel felvételek eredményei összecsengeni látszanak Szelényi legújabb elméletével. Valójában arról van szó, hogy nemcsak az 1989—1990-es rendszerváltást nem láttuk előre, hanem azt sem látjuk még ma sem tisztán, hogy milyen szerkezet felé halad a magyar társadalom. A menedzser-kapitalizmus mindenestre sok vonatkozásban különbözik attól a társadalmi szerkezettől, amely ma az Európai Unió országait jellemzi.

Röviden kitérnék a KSH 1993. évi időmérleg adatfelvételének eredményeire (Falussy, Zoltánka, 1994). A korábbi időmérleg felvételek azt mutatták, hogy Magyarországon a lakosság nagy többsége igen sok időt tölt különféle munkatevékenységekkel, elsősorban azért, mert főfoglalkozású munkahelye mellett különféle pénzbeni vagy természetbeni mellékjövedelmeket biztosító tevékenységeket végez, például háztáji gazdálkodással foglalkozik. Rámutattunk arra, hogy a magyar társadalomnak a hajlandósága erre a rendkívül nagy — más országokban megfigyeltnél sokkal nagyobb — munkabefektetésre nagyon lényeges szerepet játszott az 1960-as évek második felétől az 1970-es évek második feléig végbement életszínvonal-emelkedésben, majd az 1970-es évek vége óta az életszínvonal le-

süllyedésének kivédésében. 1993-ban azonban lényegesen kisebb a jövedelmet biztosító tevékenységekkel töltött idő, részben a munkanélküliség és az inaktív válság következtében, részben azért, mert a jövedelem-kiegészítő tevékenységek lehetőségei, közöttük a piaci értékesítésre is végzett háztáji jellegű gazdálkodás feltételei összeszűkültek. Ha ezek a lehetőségek nem javulnak meg, akkor kiesik egy olyan tényező, amely gazdasági és társadalmi felemelkedésünkben szerepet játszhatna.

3. táblázat

Az egy főre jutó átlagos évi jövedelem társadalmi rétegenként, 1993–95.

Társadalmi réteg	Egy főre jutó jövedelem az országos átlag ¹ százalékában		
	1993	1994	1995
Felső és középvezető	162	184	211
Értelmiségi	140	156	163
Alsóvezető és művezető	114	138	137
Irodai	120	118	124
Önálló iparos, kereskedő	122	121	131
Szakk munkás	100	96	93
Szakképzetlen munkás	90	88	83
Paraszt, mezőgazdasági munkás	85	83	84
Öregségi nyugdíjas	} 96	101	95
Özvegyi nyugdíjas		78	75
Rokkantsági nyugdíjas	87	80	78
Gyermekgondozási díj és segély	83	70	76
Munkanélküli	78	74	68
Háztartásbeli	} 69	68	62
Egyéb eltartott		68	60
Összes 16 éves és idősebb	100	100	100

¹ A 16 éves és idősebb megkérdezettek egy főre jutó átlagos jövedelmének százalékában.

A társadalom lelkiállapota

Végül egy olyan jelenségegyüttesre szeretnék kitérni, amely szerintem a gazdasági és társadalmi fellendülésnek, az integrációnak legsúlyosabb akadályává válhat. Nevezhetném — jobb híján — ezt a jelenséget a magyar társadalom rossz

lelkiállapotának. Ezzel nem mondok újat, sokan, egyre többen utalnak rá. Itt azonban olyan szociológiai vizsgálati eredményeket mutatok be, amelyek a lelkiállapot problémáit bizonyítják. Utalnom kell arra, hogy *Kopp Mária* és *Skrabski Árpád* (1992) igen részletesen vizsgálták és elsőként mutatták ki ezeket a problémákat.

A háztartás panel adatfelvétel-sorozat mindegyik hullámában kérdeztük az elégedettséget az egyéni élet különféle dimenzióival, valamint az ország gazdasági helyzetével és az állampolgároknak a politikai döntésekbe való beleszólási lehetőségével. A jövedelemmel, az életszínvonallal és a saját jövőbeni kilátásokkal való elégedetlenség igen magas szintű volt és — ami különösen feltűnő — az 1994. tavaszi enyhe javulás után 1995. tavaszára visszaesett az 1992. évi szintre. A gazdasági és a politikai helyzettel való elégedetlenség még nagyobb és az 1995-ös csökkenés még határozottabb.

Nemzetközi vizsgálatokból (*Rose, Haerfer, 1994; Ferge et al., 1995*) tudjuk, hogy Magyarországon az elégedetlenség sokkal nagyobb, mint a környező hasonlóképpen „átmeneti” országokban. Fontos lenne kutatni, hogy mi magyarázza az ilyen nagyfokú elégedetlenséget. Azt a kérdést mindenképpen indokolt felvetni, hogy egy ilyen fokon *elégedetlen, kiábrándult társadalom* képes lesz-e a sikeres európai integrálódásra.

A lelkiállapot problémáinak gyökerei azonban ennél mélyebbre nyúlnak. A lelkiállapot problémáinak testi és lelki megnyilvánulásai, tünetei igen gyakoriak a felnőtt népesség körében. Például a háztartás panel vizsgálat 1993. évi hullámának adatai szerint gyakori kimerültségről panaszkodott a megkérdezettek 61 százaléka, állandó idegességről 31 százalék, gyakori erős fejfájásról 30 százalék, és 57 százalék mondta azt, hogy többnyire úgy érzi, nincs szerencséje. Mivel hasonló kérdéseket tettek fel Németország nyugati és keleti tartományaiban, ki lehet mutatni, hogy ezek a tünetek gyakoribbak Magyarországon, mint Kelet-Németországban, és az utóbbiban gyakoribbak, mint Nyugat-Németországban.

Mindezen jelenségek hátterében hipotézisem szerint egy mély *anómia és elidegenedés válság* húzódik meg, amely a rendszerváltás előtti évtizedekben fejlődött ki. Ugyancsak az 1993. évi háztartás panel adatok szerint a megkérdezettek a következő arányban mondták teljesen igaznak az alábbi állításokat: aki vinni akarja valamire, rákényszerül arra, hogy egyes szabályokat áthágjon 39 %, nem tud eligazodni az élet dolgaiban 25 %, sorsa alakulását alig tudja befolyásolni 17 %, gondjai többségén alig tud enyhíteni 16 %, fontos kérdésekben gyakran tehetetlen 14 %. Ezek az arányok rendre magasabbak, mint Kelet-Németországban és még inkább, mint Nyugat-Németországban.

Ezek a válaszok mind az anómia, illetve az elidegenedés különböző tüneteire, dimenzióra utalnak: a normarendszer meggyengülésére, a tehetetlenség, a hatalomnak való kiszolgáltatottság érzésére, a reménytelenségre, végső soron arra, hogy a társadalom tagjainak jelentős része „idegenül érzi magát” a társadalomban. Nem kétséges, hogy a fejlett társadalmak jelentős részében figyelnek meg hasonló anómiás és elidegenedési jelenségeket, de a mienknél sokkal kisebb mértékben. Tartok tőle, hogy ez a súlyos anómia és elidegenedés nagymértékben akadályozhatja a jelenlegi gazdasági válságból való kiemelkedést és az európai integrációt.

Ha netalántán minden fejlett országban vagy az Európai Unióban a mienkhez hasonló anómia és elidegenedés válság alakulna ki — amit nem tartok valószínűnek —, akkor e társadalmak hosszú távú jövőjét illetően merülnek fel súlyos kérdőjelek. Ennek megelőzése az európai társadalmak közös feladata lenne, ehhez mi csupán saját válságunk tapasztalataival tudunk hozzájárulni.

Az elmondottakkal nem kívánom azt sugallni, hogy az integráció esélyei rosszak, vagy hogy ezek a problémák lehetetlenné teszik az integrációt. Csupán arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a felzárkózás és az integráció nem csupán gazdasági és jogi probléma, hanem a társadalmi szerkezet, az életmód és a mentalitások megváltozását is szükségessé teszi.

IDÉZETT SZAKIRODALOM:

- Andorka Rudolf*: Politikai rendszerváltás és a társadalom modernizációja. *Protestáns Szemle*, 1995. 4. k. 2. sz. 126—150. o.
- Andorka Rudolf*: A társadalmi integráció gyenge kötése — rendszerátalakulás Magyarországon. *Századvég*, 1996. új folyam 1. k. 1. sz. 5—18. o.
- Andorka Rudolf, Spéder Zsolt*: Szegénység. In: *Sík, Tóth*, id. mű. 1996. 33—48. o.
- Cornia, G. A.*: Ugly facts and fancy theories: children and youth during the transition. Firenze, UNICEF International Child Development Centre, 1995.
- Ehrlich Éva, Révész Gábor*: A jelen és egy lehetséges jövő Magyarországon 1985—2005. In: *Ehrlich Éva, Révész Gábor, Tamási Péter*: Kelet-Közép-Európa: Honnan hova? Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.
- Falussy Béla, Zoltánka Viktor*: A magyar társadalom életmódjának változásai az 1976—77., 1986—87. és 1993. évi életmód-időmérleg felvételek alapján. I. A társadalmi idő felhasználása. Budapest, KSH, 1994.
- Ferge Zsuzsa, Sík Endre, Róbert Péter, Albert Fruzsina*: Social costs of transition. International report. Wien, Institut für die Wissenschaft vom Menschen, 1995.
- Havas Gábor, Kemény István*: A magyarországi romákról. *Szociológiai Szemle*, 1995. 3. sz. 3—20. o.
- Kopp Mária, Skrabski Árpád*: Magyar lelkiállapot. Budapest, Végeken, 1992.
- Rainwater, L., Smeeding, T. M.*: Doing poorly: the real income of American Children in a comparative perspective. Luxembourg Income Study Working Paper Series, 127. sz. 1995.
- Rose, R., Haerpfer, Ch.*: New democracies barometer III: Learning from what is happening. Glasgow, Centre for the Study of Public Policy, 1994.
- Sík Endre, Tóth István György*, (szerk.): Társadalmi páternosztter 1992—1995. Jelentés a Magyar Háztartás Panel 4. hullámának eredményeiről. Budapest, BKE Szociológia Tanszék, TÁRKI, 1996.
- Smeeding, T., Torrey, B., Rein, M.*: Patterns of income and poverty: economic status of the young and the old in eight countries. Luxembourg Income Study Working Paper Series, 8. sz. 1987.
- Szelényi Iván, Eyal, G., Townsley, E.*: Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változása. *Politikatudományi Szemle*, 1996. 2. sz. 7—30. o.
- Szilcs Jenő*: Vázlat Európa három történeti régiójáról. In: *Bibó emlékkönyv*. Budapest, Századvég, 1991. I. k. 161—218. o.
- World Bank: From plan to market. World Development Report 1996. Oxford, Oxford University Press, 1996.